

Ana Hatlarıyla
İSLÂM MEDENİYETİ

Editörler

Prof. Dr. Adnan Demircan

Prof. Dr. Murat Akgündüz

Siyer Yayınları: 230

Tarih: 11

Eser Adı

Ana Hatlarıyla İslâm Medeniyeti

Editörler

Prof. Dr. Adnan Demircan

Prof. Dr. Murat Akgündüz

Yazarlar

Prof. Dr. Ali Bakkal, Prof. Dr. Habil Şentürk,
Prof. Dr. Hikmet Akdemir, Prof. Dr. Hüseyin Akpınar,
Prof. Dr. Hüseyin Şimşek, Prof. Dr. Kasım Şulul,
Prof. Dr. Murat Akgündüz, Prof. Dr. Yusuf Ziya Keskin,
Doç. Dr. Gül Güler, Doç. Dr. M. Nuri Güler,
Dr. Öğr. Üyesi Mahmut Polat, Dr. Öğr. Üyesi Yasin Kahyaoğlu

Yayın Yönetmeni

Muhammed Ali Alioğlu

İç Tasarım

Mevlüt Sami Ertem

Kapak

Muhammed Onur Özçelikçi

Baskı

Gül Mat. Matbaacılık Yayıncılık San. Tic. A.Ş.

Tel.: 0212 577 79 77 • Sertifika No: 34712

1. Baskı: Ekim 2021

ISBN: 978-625-7274-96-8

Bağlar Mah. 24. Sok. No: 10/A Güneşli Bağcılar/İstanbul

Tel & Fax: (0212) 544 76 96 – (0212) 544 58 46 • **WP Hattı:** (0546) 544 76 96

Sertifika No: 22574 www.siyerkitap.com | satis@siyeryayinlari.com

SAVAŞ VE BARIŞ

A. Cihad

Kasım ŞULUL^[1]

Cihâd (جهاد) kelimesi, sülâsi fiile elif eklenerek elde edilen ve genelde müşâ-
reket bildiren rubâî fâele (فاعل) kalıbındaki “جاهد” fiilinin mastarıdır. “جاهد”
fiilinin sülâsisi “جَهَدَ” olup mastarı “الْجُهُدُ” ve “الْجُهُدُ” şekillerinde gelir. Bu mastar-
lar: “Tabiat ve takat”, “meşakkat/sıkıntı/zahmet”, “gayet ve nihayet”, “son derece
gayret etmek”, “çalışabildiği kadar çalışmak” ve “çalışmak” gibi manalara gelir.^[2]

“Cehd” mastarı, hepsi: “...bütün güçleriyle Allah’a yemin etmişlerdi (أَفْسَمُوا
بِاللَّهِ جَهْدَ أَيْمَانِهِمْ)^[3]” şeklindeki bir ibare içinde olmak üzere beş âyette zikredilmiştir.

“Cuhd” mastarı ise: “Sadakalar hususunda, müminlerden gönüllü verenleri
ve takatlerinin yettiğinden (وَالَّذِينَ لَا يَجِدُونَ إِلَّا جُهْدَهُمْ) başkasını bulamayanları çekiş-
tirip onlarla alay edenler var ya, Allah işte onları maskaraya çevirmiştir. Ve onlar
için elem verici azap vardır”^[4] meâlindeki âyette zikredilmiştir.

Cihâd kelimesi, Kur’ân-ı Kerîm’de isim olarak dört, fiil şeklinde yirmi dört
yerde geçmektedir; “cihâd eden” anlamında ism-i fâil olan mücahit kelimesi ise
iki âyette zikredilmiştir.^[5] Bu âyetlerin bazısında cihâd kelimesi doğrudan savaş
anlamında kullanılmış, bazısında ise “Allah’ın rızasına uygun yaşama çabası” şek-
linde bir mana kastedilmiştir.^[6]

Cihâd, es-salâ (الصلاة) gibi bir lafz-ı müşterektir.^[7] Nasıl ki es-salâ lafzı, başta
beş vakit farz namaz olmak üzere -fıkıhta tarif edilen- bir ibadeti bildirdiği gibi
dua manasına da gelir. Aynı şekilde cihâd, İslâm’da farz olan ve fıkıhta (İslâm
hukuk külliyatlarında) kitâbü’l-cihâd, kitâbü’s-siyer (İslâm genel ve özel devletler
hukuku) ve kitâbü’l-megâzî bahislerinde, hadîs mecmualarında ise kitâbü’l-cihâd
ve’s-siyer ve kitâbü’l-megâzî^[8] gibi bahislerde mâhiyeti ve hukûkî durumu bütün
teferruatıyla belirlenen “Allah kelimesini yüceltmek (ilâyı kelimetullah)

[1] Prof. Dr., Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

[2] Mütercim Asım Efendi, *el-Okyanusu’l-Basit fî Tercemeti’l-Kamusi’l-Muhit: Kamusu’l-Muhit Tercümesi*, yayına
hazırlayanlar: Mustafa Koç – Eyyüp Tanrıverdi, İstanbul 2013, II, 1396, “جهد” md.

[3] el-Mâide 5/53; el-Enâm 6/109; en-Nahl 16/38; en-Nûr 24/53; el-Fâtır 35/42.

[4] et-Tevbe 9/79.

[5] en-Nisâ 4/95; Muhammed 47/31; M. F. Abdülbaki, *el-Mu’cemü’l-Müfrehres*, s. 182-183 (جهد md.).

[6] A. Özel – B. Topaloğlu, “Cihad”, *DİA*, VII, 527-534; Ebûlfaız İzzetî, *İslâm’ın Yayılış Tarihine Giriş*, çev. Cahit
Koytak, İstanbul 1984, s. 20, 27.

[7] Mantıkta, bir lafzın değişik anlamlarda kullanılmasına “lafz-ı müsterek” denir.

[8] Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukûkî İslâmiyye ve İstilahatı Fıkhiyye Kamusu*, İstanbul ts., III, 354.

maksadıyla Allah yolunda (fî sebîlillah) yapılan savaş"ı ifade ettiği gibi Allah rızasını elde etmek için icra edilen diğer mücadele türlerini de ifade eder.

Cihâd; tevhit, iman, İslâm, adalet, ilim, hak, hukuk ve faziletin neşri; hak din, akıl ve nesil gibi evrensel değerlerin korunması, yaygınlaşması ve geliştirilmesi gayesiyle Allah rızasını kazanmak için yapılan faaliyetlerin tümünü ifade eder. Yukarıda zikredilen çerçevede yapılan bir faaliyete cihâd denilebilmesi; Kur'ân ve Sünnet'te bunun bir şekilde cihâd olarak ifade edilmesine bağlıdır. Kur'ân ve Sünnet'te cihâd olarak bildirilen faaliyetlerden bazıları şunlardır:

1- Kâfirlere karşı mal ve canla^[9] yapılan ve Müslümanlara farz kılınan savaş (cihâd, harp,^[10] kîlâl,^[11] nefîr^[12]):

Abdullah b. Revâha (ra), Mûte Gazvesi'nde (Cemâziyelevvel H. 8) Cuma namazı nedeniyle, orduyla birlikte hareket etmeyip geride kaldı. Resûlullah (sas) ile birlikte Cuma namazını kıldı. Resûlullah (sas), namazdan sonra ona: "Arkadaşlarınla gitmene ne engel oldu?" diye sordu.

Abdullah b. Revâha (ra): "Seninle Cuma namazını kılıp, sonra onlara yetişmek istedim" dedi.

Resûlullah (sas): "Yeryüzündeki her şeyi Allah yolunda infak etsen bile, cihad da hemen koşuşturmalarının sevabına yetişemezsin" ^[13] (لَوْ أَنْفَقْتَ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا مَا) (أَذْرَكَتْ فَضْلَ غَدَوْتِهِمْ) veya: "Allah yolunda, sabah veya akşam gazaya çıkmak, dünyadan ve içinde bulunan şeylerden daha hayırlıdır" (لَغَدْوَةٌ أَوْ رَوْحَةٌ فِي سَبِيلِ اللَّهِ خَيْرٌ مِنَ الدُّنْيَا) (وَمَا فِيهَا) buyurdu.^[14]

2- İslâm'a yumuşak söz,^[15] hikmet, güzel öğüt, nasihat ve en güzel şekilde mücadele ile davet etmek: "Öyleyse, kâfirlere itaat etme ve onunla (Kur'ân ile) onlara karşı pek büyük bir cihadla mücadele et!"^[16] "(Resûlüm!) Sen, Rabbinin yoluna hikmet ve güzel öğütlerle çağır ve onlarla en güzel şekilde mücadele et! Rabbin,

[9] "(Ey müminler!) Gerek hafif, gerek ağır olarak savaşa çıkın, mallarınızla ve canlarınızla Allah yolunda cihad edin. Eğer bilerseniz, bu sizin için daha hayırlıdır" (et-Tevbe 9/41). Âyet-i kerimede ifade edilen hafiflik ve ağırlıktan maksat, şartlar ne olursa olsun, savaş kolay da olsa zor da olsa, binekli de olsanız, yaya da olsanız; zayıf da olsanız, kuvvetli de olsanız; zengin de olsanız, fakir de olsanız; ihtiyar da olsanız, genç de olsanız savaşa çıkınız demektir. Ancak daha sonra inen 91. âyetle zayıflar, hastalar ve savaşta harcancak bir şey bulamayacak kadar fakir olanlar bu hükmün dışında bırakılmışlardır.

[10] el-Mâide 5/64; el-Enfâl 8/57; Muhammed 47/4.

[11] el-Bakara 2/190-191,193; en-Nisâ 4/74-76; et-Tevbe 9/12-13.

[12] en-Nisâ' 4/71; et-Tevbe 9/38,41.

[13] (غَدَوْتِهِمْ يَفْتَحُ الْغَيْنَ وَضَمُّهَا أَيُّ فَضِيلَةٍ إِسْرَاعِهِمْ فِي ذَهَابِهِمْ إِلَى الْجِهَادِ). Ebû'l-Alâ Muhammed Abdurrahmân b. Abdirehim el-Mübarekpûrî (1865-1935), *Tuhfetu'l-Ahvâzî bi Şerhi Câmi't-Tirmizî*, III,54 (eş-Şâmile); Molla Aliyu'l-Kârî, *Mirkâtü'l-Mefâtiḥ Şerh Mişkâtü'l-Mesâbil*, XII,55 (eş-Şâmile). (الْغَدْوَةُ: الْمَرَّةُ مِنَ الْغَدْوِ وَهُوَ سِيرَ أَوَّلِ النَّهَارِ تَقِيضُ الْوُجَاḤ). İbnü'l-Esir, en-Nihâye, "غدا" md.

[14] Şemseddin Ebû Abdullah Muhammed b. Yusuf es-Salihî eş-Şâmî (v. 942/1536), *Subulü'l-Hudâ Ve'r-Reşâd Fî Sîreti Hayri'l-İbâd*, thk. Adil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Meûz, Beyrut 1414/1993, VI,147.

[15] Tâhâ 20/44.

[16] el-Furkân 25/52.

kendi yolundan sapanları en iyi bilendir ve O, hidâyete erenleri de çok iyi bilir”.^[17] Bu âyete göre hakka davet açısından insanlar üç sınıfa ayrılabilir.

1- Akıllı selim sahibi ve eşyanın hakikatini araştıran alimler, hikmet ile hakka davet edilir. Zira hikmet, kesin delillerdir.

11- Halkın çoğunluğunu teşkil eden ve sağlam fitratını koruyan orta sınıf. Güzel öğüt bunlar içindir.

111- Mücadeleci, inatçı ve düşman kimseler. Mücadele yolunun en güzeliyle davet edilmesi istenenler de bunlardır. Zira Yüce Allah, Hz. Musa’ya (as) Firavun’u bile yumuşak sözle hakka davet etmesini emretmiştir.^[18]

3- Günahları terk etmek, en faziletli hicrettir. Farzlara özen gösterip sebat etmek, en faziletli cihattır. Allah’ın huzuruna çok zikirle gelmekten daha sevimlisi yoktur:

(اِهْجُرِي الْمَعَاصِي، فَإِنَّهَا أَفْضَلُ الْهَجْرَةِ، وَحَافِظِي عَلَى الْفَرَائِضِ، فَإِنَّهَا أَفْضَلُ الْجِهَادِ، وَأَكْثَرِي ذِكْرَ اللَّهِ، فَإِنَّكَ لَا تَأْتِينَ اللَّهَ بِشَيْءٍ أَحَبَّ إِلَيْهِ مِنْ كَثْرَةِ ذِكْرِهِ).^[19]

4- İyiliği (ma’rûf) emredip kötülükten (münker) sakındırmak.^[20]

5- Namazı ta’dîl-i erkânla kılmak:

(أَقِمِّي الصَّلَاةَ، فَإِنَّهَا أَفْضَلُ الْجِهَادِ، وَاهْجُرِي الْمَعَاصِي، فَإِنَّهَا أَفْضَلُ الْهَجْرَةِ، وَادْكُرِي اللَّهَ كَثِيرًا، فَإِنَّهُ أَحَبُّ الْأَعْمَالِ إِلَى اللَّهِ أَنْ تَلْقَيْنَهُ بِهِ).^[21]

6- Şartlarına uygun eda edilmiş hac:

(عَنْ عَائِشَةَ أُمِّ الْمُؤْمِنِينَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا قَالَتْ: قُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ نَرَى الْجِهَادَ أَفْضَلَ الْأَعْمَالِ أَمْ لَا؟ نَجَاهِدُ مَعَكَ؟ فَقَالَ: لَا لَكِنْ أَفْضَلُ الْجِهَادِ حَجٌّ مَبْرُورٌ).^[22]

7- Anne-babaya hizmet: Abdullah b. Amr b. ‘Âs (ra) şöyle demiştir: “Birisi, Resûlullah’a (sas) gelip, cihada katılmak için izin istedi. Resûlullah (sas): ‘Ebeveynin hayatta mı?’ diye sordu. O: ‘Evet’ deyince: Resûlullah (sas): ‘O ikisinin rızasını kazanma yolunda gayret et’ buyurdu”.^[23]

Muâviye b. Câhime b. Abbas b. Mirdâs es-Sülemî (r.a.), Resûlullah’a (sas) gelerek: “Ey Allah’ın Resûlü! Savaşa katılmak istiyorum, bu işi

[17] en-Nahl 16/125.

[18] “Firavun’a gidin. Çünkü o, iyiden iyiye azdı. Ona yumuşak söz söyleyin. Belki o, aklını başına alır veya korkar” (Tâhâ 20/43,44).

[19] Ebû’l-Kâsım et-Taberânî (v. 360), *el-Mu’cemü’l-Vesît*, thk. Tark b. Avez – Abdülmuhsin el-Hüseynî, Dârü’l-Haremeyn nşr. Kahire, VII,21.

[20] Âli İmrân 3/104,110,114.

[21] et-Tebarânî (v. 360), *el-Mu’cemü’l-Kebîr*, thk. Hamdi Abdülmecid, nşr. Mektebetü İbn Teymiyye, Kahire, XXV,149.

[22] Ebû Abdillâh Muhammed b. Nasr el-Mervezî (v. 294), *es-Sünne*, thk. Salim Ahmed, Beyrut 1408, s. 45; Ebû Ya’la el-Mevsilî (v. 307), *el-Müsned*, thk. Hüseyin Salim Esed, Dimeşk 1404/1984, VIII,166.

[23] Buhârî, “el-Cihad ve’s-Siyer”, 137; Tirmizî, “Cihâd”, 2; en-Nesâî, “Cihâd”, 4.

sizinle istişare etmeye geldim” dedi. Resûlullah (sas): “Annen hayatta mı?” diye sordu. O: “Evet” dedi. Resûlullah: “Öyleyse annene hizmet et, çünkü Cennet onların ayakları altındadır”: (فَالزُّمُّهَا فَإِنَّ الْجَنَّةَ تَحْتَ رِجْلَيْهَا).^[24]

8- Zor şartlarda hakkı/doğruyu söylemek:

(أَلَا وَإِنَّ أَفْضَلَ الْجِهَادِ كَلِمَةُ حَقٍّ عِنْدَ سُلْطَانٍ بَاطِلٍ).^[25]

9- Yoksullarla hem hâl olup onlara yardımcı olmak:

(الجلوس مع الفقراء من التواضع وهو من أفضل الجهاد).

10- Allah rızasını kazanmak için nefisle mücadele etmek:

(أفضل الجهاد أن تُجاهد نفسك وهواك في ذات الله).^[26]

11- “Kendin ve ailen için helal yoldan çalış. Zira bu Allah yolunda bir cihâdtır. Bil ki, Allah’ın yardımını meşru/yararlı ticaretle birliktedir”:

(وَاتَّبِعْ عَلَى نَفْسِكَ وَعِبَائِكَ حَلَالًا فَإِنَّ ذَلِكَ جِهَادٌ فِي سَبِيلِ اللَّهِ، وَاعْلَمْ أَنَّ عَوْنَ اللَّهِ فِي صَالِحِ التِّجَارَةِ).^[27]

12- “Yaşlının, küçüğün, güçsüzün ve kadının cihadı: Hac ile umredir”

(جِهَادُ الْكَبِيرِ وَالصَّغِيرِ وَالضَّعِيفِ، وَالْمَرْءِ الْحَجُّ وَالْمُحْرَمَةُ).^[28]

Hadîs kitaplarında “en faziletli cihâd”a (أَفْضَلُ الْجِهَادِ) dair araştırma yapıldığına bunları daha da çoğaltmanın mümkün olduğu görülecektir.

Fıkıhta/İslâm hukukunda cihâd; “Yüce Allah’ın dini için kâfirlerle yapılan savaşta, can, mal, dil ve diğer araçlarla elden gelen güç ve gayreti sarf etmektir”:

(وَالْجِهَادُ شَرْعًا بَذْلُ الْجُهْدِ فِي قِتَالِ الْكُفَّارِ، وَيُطْلَقُ أَيْضًا عَلَى مُجَاهَدَةِ النَّفْسِ وَالشَّيْطَانِ وَالْفُسَاقِ. فَأَمَّا مُجَاهَدَةُ النَّفْسِ فَعَلَى تَعْلِيمِ أُمُورِ الدِّينِ ثُمَّ عَلَى الْعَمَلِ بِهَا ثُمَّ عَلَى تَعْلِيمِهَا، وَأَمَّا مُجَاهَدَةُ الشَّيْطَانِ فَعَلَى دَفْعِ مَا يَأْتِي بِهِ مِنَ الشُّبُهَاتِ وَمَا يُزَيِّنُهُ مِنَ الشَّهَوَاتِ، وَأَمَّا مُجَاهَدَةُ الْكُفَّارِ فَتَقَعُ بِالْيَدِ وَالْمَالِ وَاللِّسَانِ وَالْقَلْبِ، وَأَمَّا مُجَاهَدَةُ الْفُسَاقِ فَبِالْيَدِ ثُمَّ بِاللِّسَانِ ثُمَّ الْقَلْبِ).^[29]

[24] İbnü'l-Esîr (555-630/1160-1233), *Üsdü'l-Gâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe*, Beyrut 1996, I,387; ayrıca bkz. İbn Mâce, “Cihâd”, 12; en-Nesâî, “Cihâd”, 4. Benzer bir rivâyet –Hayber Savaşı’na katılmak isteyen- Ebû Hüreyre (ra) hakkında da nakledilmiştir. Ebû Bekir Muhammed b. Harun er-Rûyânî (r. 307), *el-Musned*, thk. Eymen Ali Ebû Yemani, Kahire 1416, II,284.

[25] Ebû Abdullah el-Hâkim Muhammed b. Abdillâh en-Nisâbü'rî (v. 405), *el-Müstedrek ale's-Sahîheyin*, thk. Mustafa Abdülkadir Ata, Beyrut, 1411/1990, IV,551. (أَمَّا صَارَ ذَلِكَ أَفْضَلَ الْجِهَادِ، لِأَنَّ مَنْ جَاهَدَ الْعَدُوَّ كَانَ مُرَدَّدًا). قَالَ الْخَطَّابِيُّ: إِنَّمَا صَارَ ذَلِكَ أَفْضَلَ الْجِهَادِ، لِأَنَّ مَنْ جَاهَدَ الْعَدُوَّ كَانَ مُرَدَّدًا. فَهُوَ إِذَا قَالَ الْحَقَّ وَأَمَرَهُ بِالْمَعْرُوفِ، فَقَدْ تَعَرَّضَ لِلْقَلْبِ، فَصَارَ ذَلِكَ مِنْ أَفْضَلِ أَنْوَاعِ الْجِهَادِ مِنْ أَجْلِ غَلْبَةِ الْخَوْفِ).

[26] Bkz. Buhârî, “el-Cihâd ve's-siyer”, 56/138; Müslim, “el-İmân”, 80; “el-Birr”, 5; Tirmizî, “Fezâilü'l-cihâd”, 2; “el-Fiten”, 13; Ebû Dâvûd, “el-Melâhim”, 17; A. Özel – B. Topaloğlu, “Cihad”, *DİA*, VII,528,531.

[27] Ebû Said İbnü'l-Arabî Ahmed b. Muhammed el-Basrî es-Sûfî (v. 340), *el-Mu'cem*, thk. Abdülmusîn el-Hüseyinî, Dâr İbnü'l-Cevzî: Suudi Arabistan 1418/1997, II,712.

[28] Rudânî, *Cemû'l-Fevâid*, el-Hac, hadis no: 3124.

[29] Alâüddîn Ebû Bekir b. Mes'ûd b. Ahmed el-Kâsânî (v. 587/1191), *Bedâi'ü's-Sanâi' fî Tertîbi's-Şerâi'*, Beyrut 1982, Dâr Kütübü'l-Arabiyye, VII,97.

1. Cihadın Teşrî' Tarihi

Urve b. Zübeyr gibi ilk siyer-megâzî ulemâsı,^[30] Cihâdın savaş şekline izin veren âyetlerin^[31] iniş tarihi ile ilgili birbirine yakın görüşler ileri sürmüştür. Bunlar, hicretin hemen öncesine ve hemen sonrasına işaret eder. Savaşa izin veren âyetlerin Hz. Peygamber'in (sas) hicreti sırasında veya bundan kısa bir müddet sonra indiği genel kabul gören bir görüştür. Bu da savaş izninin Hz. Peygamber'in (sas) Medine'ye hicretinden sonra Hz. Hamza'nın 'İs Seriyyesi'nden önce verildiğine işaret eder. İbn İshâk'ın bir rivâyeti ise bu tarihi biraz daha eskiye, III. Akabe Biati'ne kadar götürmektedir.^[32] Bundan önce ise Hz. Peygamber'den (sas) ve Müslümanlardan, olumsuz davranışlar karşısında Allah'a sığınıp dua etmeleri, işkencelere sabır göstermeleri ve kaba hareketlere müsamaha ile karşılık vermeleri istenmiştir. İbn Kayyim el-Cevziyye'nin yaptığı izahlar da bu neticeyi teyit etmektedir.

Müşriklerle savaşa izin veren âyetlerin hicretten sonra indiğini kabul eden İbn Kayyim el-Cevziyye, yaptığı tahlillerden şu sonuca ulaşır:

- 1- Müşriklerle savaş önce haramdı. Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin tefsirinde yer alan bilgilere göre de önceleri 70 küsur âyetle savaş yasaklanmıştı.^[33]
- 2- Sonra müşriklerle savaşa izin verildi.
- 3- Daha sonra savaş açanlarla savaşmak emredildi.
- 4- Nihâyet bütün müşriklerle savaşmak (cihad) emredildi.^[34] Cihad, seferberlik durumunda farz-ı ayn,^[35] diğer durumlarda ise bir görüşe göre farz-ı ayn, meşhur olan görüşe göre ise farz-ı kifayedir.^[36]

İslâm hukukunda, -doğrudan devlet otoritesiyle ilgili olan- savaş izni, Yüce Allah tarafından, ilk başta müşriklerin Müslümanlara yönelik hak ihlalleri ve

[30] Ebû Muhammed Cemâlüddin Abdülmelik İbn Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî el-Meâfirî el-Basrî el-Mısırî (v. 218/833), *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, thk. Mustafa es-Sakkâ - İbrahim el-Ebyarî - Abdülhâfız Şelbî, II,111.

[31] el-Hac 22/39,40.

[32] İbn Hişâm, II,240.

[33] كانوا يأتون رسول الله صلى الله عليه وسلم من بين مضروب ومشجوج فيقول لهم: اصبروا فإني لم أؤمر بالقتال حتى هاجر وهي أول آية أذن فيها) (بالقتال بعد ما نُهي عنه في نيف وسبعين آية) Ebû Hayyân Muhammed b. Yusuf b. Ali b. Yusuf b. Hayyân en-Nahvî el-Endelüsî'nin (v. 745/1344) *el-Bahrü'l-Muhîr*, Beyrut 1413/1993, VI,346.

[34] İbn Hişâm, IV,191,192.

[35] "(Ey müminler!) Gerek hafif, gerek ağır olarak savaşa çıkın, mallarınızla ve canlarınızla Allah yolunda cihad edin. Eğer bilerseniz, bu sizin için daha hayırlıdır" (et-Tevbe 9/41). "Ey iman edenler! Size ne oldu ki, "Allah yolunda savaşa çıkın!" denildiği zaman yere çöküp kahyoursunuz? Dünya hayatını ahirete tercih mi ediyorsunuz? Fakat dünya hayatının faydası ahiretin yanında pek azdır" (et-Tevbe 9/38). İlk âyet-i kerîmede ifade edilen hafiflik ve ağırlıktan maksat, şartlar ne olursa olsun, savaş kolay da olsa zor da olsa, binekli de olsanız, yaya da olsanız; zayıf da olsanız, kuvvetli de olsanız; zengin de olsanız, fakir de olsanız; ihtiyar da olsanız, genç de olsanız savaşa çıkınız demektir. Ancak daha sonra inen 91. âyetle zayıflar, hastalar ve savaşta harcanacak bir şey bulamayacak kadar fakir olanlar bu hükmün dışında bırakılmışlardır.

[36] ثم فرض عليهم القتال بعد ذلك لمن قاتلهم دون من لم يقاتلهم فقال وقتلوا في سبيل الله الذين يقاتلونكم ثم فرض عليهم قتال المشركين كافة وكان (محرمًا ثم مآذونا به ثم مأمورًا به لمن بدأهم بالقتال ثم مأمورًا به لجميع المشركين إما فرض عين على أحد القولين أو (v. 751/1350), *Zâdü'l-Me'âd*, Beyrut 1973, III,340-342.

tecavüzleri üzerine verilmiştir. Yine İslâm hukukunda, savaş hukuku, savaşlanlara göre farklılık arz eder. Şöyle ki:

es-Serahsî'ye göre: [Siyer, sîret kelimesinin çoğuludur. Bu bahse siyer ismi verilmiştir. Çünkü bu bahis Müslümanların:

- 1- Müşriklerden (gayri Müslimlerden) Müslümanlarla savaş halinde olanlarla (harbî),
- 2- Müşriklerden (gayri Müslimlerden) Müslümanlarla muahede yapanlarla (ehl-i ahd): a- Emân verilenler (müste'men: İslâm topraklarına girmeleri için Müslümanlarca kendilerine emân verilmiş yabancı ülke vatandaşları: İslâm ülkesine gelen misafirler, seyyahlar, talebeler, tüccarlar ve elçiler gibi) ve b- Zimmîler (İslâm devletinin tebaası olan Ehl-i Kitâb gibi) bunlardandır,
- 3- İslâm'ı kabulden sonra inkâr ettikleri için kâfirlerin en kötüsü olan dinden dönenlerle (mürtetlere) ve
- 4- Bilgisiz ve yanlış tevil yapanlardan olsalar da müşrik derecesinde olmayan (yani Müslüman kabul edilen) asilerle (bâğilerle) muamele tarzını açıklamıştır. Müslümanların müşriklere karşı tutumları konusunda deriz ki: Müslümanların görevi, onları hak dine çağırarak; hak dine girmemekte diretenlerle de savaşmaktır. Çünkü bu ümmetin, indirilmiş olan bütün kitaplarda bertilen niteliği, iyiliği emretmek kötülüğü yasaklamaktır. Bu niteliğinden dolayı ümmetlerin en iyisi (üstünü) olmuştur. Yüce Allah: *"Siz, insanların iyiliği için ortaya çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz; iyiliği emreder; kötülükten meneder ve Allah'a inanırsınız"*^[37] buyurmuştur.

İyiliğin başı, Yüce Allah'a imandır. Dolayısıyla her mümin, insanlara bunu emretmekle ve onları buna çağırarak görevlidir.

Kötülüğün kökü de Allah'a şirk koşmaktır. Şirk, bilgisizliğin ve inatçılığın son noktasıdır. Çünkü şirkte, hiçbir yoruma dayanmaksızın gerçeği inkâr etmek manası vardır. Dolayısıyla her mümin gücü yettiğinde insanları şirkten alıkoymakla görevlidir.

Resûlulullah'a (sas) ilk olarak müşriklerden uzak durması ve onların yaptıklarını görmezlikten gelmesi emredilmiştir. Yüce Allah: *"Şimdilik onlara güzel muamele et"*,^[38] *"müşriklerden yüz çevir"*^[39] buyurmuştur.

Daha sonra güzel öğütleri onları hak dine çağırması ve onlarla en güzel yollarla mücadele etmesi emredildi. Yüce Allah: *"(Resûlüm!) Sen, Rabbinin yoluna hikmet ve güzel öğütlerle çağır ve onlarla en güzel şekilde mücadele et!"*^[40] buyurdu.

[37] Âl-i İmrân 3/110.

[38] el-Hicr 15/85.

[39] el-En'âm 6/106.

[40] en-Nahl 16/125.

Daha sonra savaşı başlatan müşrikler olduğunda onlarla savaşmak emredildi. Yüce Allah: “Kendileriyle savaşılana (müminlere), zulme uğramış olmaları sebebiyle, (savaş konusunda) izin verildi”^[41] buyurmuştur. Yani “onların kendilerini savunmalarına izin verildi” demektir.

Yine Yüce Allah: “Onları (size karşı savaşanları) yakaladığınız yerde öldürün”^[42] ve “Eğer onlar barışa yanaşırlarsa sen de ona yanaş”^[43] buyurmuştur.

En sonunda ise savaşa Müslümanların başlaması emredilmiştir. Yüce Allah: “Fitne tamamen yok edilinceye ve din (kulluk) de yalnız Allah için oluncaya kadar onlarla savaşın”^[44] ve “müşrikleri bulduğunuz yerde öldürün”^[45] buyurmuştur. Resûlullah (sas) da: “‘Lâ ilâhe illallah’ (Allah’tan başka tanrı yoktur) deyinceye kadar insanlarla savaşmam emredildi. Bu sözü söyledikleri zaman kanlarını ve mallarını benden korumuş olurlar. Ancak işledikleri suçun bir gereği olarak canlarının alınması ve dinin bir gereği olarak mallarının alınması bunun dışındadır. Onları sorgulamak ise Allah’a aittir” (أُمِرْتُ أَنْ أُقَاتِلَ النَّاسَ حَتَّى يَقُولُوا لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ فَمَنْ قَالَ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ عَصَمَ مِنِّي مَالُهُ) buyurmuştur. Böylelikle müşriklerle karşı cihat farz kılındı. Cihat kıyamete dek sürecek olan bir farzdır. Resûlullah (sas): “Cihat, Yüce Allah’ın beni peygamber olarak gönderdiği günden, ümmetimden son bir grubun deccal ile savaşmasına kadar sürecektir” (الجهاد ماض منذ بعثني الله تعالى الى ان يقاتل اخر) buyurmuştur. Yine Peygamber (sas): “Kıyametin hemen önünde kılıçla gönderildim. Rızkım mızrağımın gölgesinde kılındı. Zillet ve aşağılanmak bana karşı gelenlere verildi. Kim bir topluluğa benzerse, o da onlardandır” (بعثت بالسيف بين يدي الساعة وجعل رزقي تحت ظل رمحي والذل والصغار على من خالفني ومن تشبه بقوم فهو منهم) buyurmuştur.

Bu hadisin tefsiri Süfyân b. Üyeyne’den şöyle nakledilmiştir. Yüce Allah, Peygamberini (sas) dört kılıçla göndermiştir:

- 1- Kendisinin (sas) puta tapanlarla (müşriklerle) savaştığı kılıç.
- 2- Ebû Bekir’in (ra) dinden çıkanlarla (mürtetlerle) savaştığı kılıç. Yüce Allah: “Onlarla, teslim oluncaya kadar savaşacaksınız”^[46] buyurmuştur.
- 3- Ömer’in (ra) Mecusilerle ve Ehl-i Kitap’la (Hıristiyan ve Yahudilerle) savaştığı kılıç. Yüce Allah: “Kendilerine Kitap verilenlerden Allah’a ve ahiret gününe inanan, Allah ve Resûlünün haram kıldığını haram saymayan ve hak dini kendine din

[41] el-Hac 22/39. Mekkeli müşrikler, Hz. Peygamber’e (sas) ve arkadaşlarına, özellikle fakir ve kimsesiz Müslümanlara çeşitli işkence ve saldırıda bulunuyorlar ve bu mazlum insanlar, Hz. Peygamber’e (sas) gelerek durumdan şikâyetçi oluyorlardı. Resûlullah (sas) ise, henüz savaş izni çıkmadığını söylüyor, şimdilik sabırlı ve metin olmalarını öğütüyordu. Abdullah b. Abbâs’ın (ra) rivâyetine göre, yukarıdaki âyet ile ilk defa savaşa izin verilmiş oldu.

[42] el-Bakara 2/191.

[43] el-Enfâl 8/61.

[44] el-Bakara 2/193.

[45] et-Tevbe 9/5.

[46] el-Feth 48/16.

edinmeyen kimselerle, küçülerek elleriyle cizye verinceye kadar savaşın”^[47] buyurmuştur.

- 4- Ali’nin (ra) yanlış yorumlar yaparak dinden çıkanlarla, verdiği sözü tutmayanlarla, adaletten ayrılanlarla savaştığı kılıç. Ali’nin (ra) şöyle dediği nakledilmiştir: “Yanlış yorumlar yaparak dinden çıkaranlarla, verdiği sözü tutmayanlarla ve adaletten sapanlarla savaşmak bana emredildi”. Yüce Allah: “Allah’ın buyruğuna dönünceye kadar saldıran tarafla savaşın”^[48] buyurmuştur.^[49]

[47] et-Tevbe 9/29.

[48] el-Hucûrât 49/9.

[49] Ebû Bekir Şemsü’l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî (400-483/1009-1090[?]), *el-Meb-sût*, Beyrut 1409/1989, IV,56. “Kur’ân’ın hukukî düzenlemelerle ilgili temel özelliklerinden biri olan tedricilik ilkesi doğrultusunda savaşla ilgili hükümler bakımından bir gelişim sürecinin yaşandığı görülür. Maruz kalınan işkencelere rağmen Müslümanların sayısının ve gücünün azlığından dolayı Mekke döneminde savaşa izin verilmemiştir. Cessâs, hicretten önceki dönemde sıcak çatışmanın yasa- sak olduğu konusunda görüş birliği bulunduğunu söyler ve bu hükmün “İylilikle kötülük bir olmaz. Sen -kötülüğü- daha güzel bir tavırla ötle” (Fussilet 41/34); “Yine de onları affet ve aldırış etme” (el-Mâide 5/13); “Sana düşen yalnızca duyurmaktır; hesabı görmek bize aittir” (er-Ra’d 13/40) meâlindeki âyetlerle diğer bazı âyetlere dayandığını kaydeder. İbn Abbas’tan nakledilen bir olay savaş yasağının hicretten sonra bir müddet daha sürdüğünü göstermektedir. Malları Mekke’de kalan Abdurrahmân b. Avf ve akrabaları Hz. Peygamber’e gelerek, “Biz müşrik iken zengin ve saygındık, Müslüman olduktan sonra zelil hale düştük, -savaşa izin yok mu?-” dediklerinde Resûl-i Ekrem, “Bana affetmek emredildi, Mekkelilerle savaşmayın” buyurmuştur (Nesâî, “Cihâd”, 1). Mekke’yi terk etmelerine rağmen müşriklerin baskı ve saldırılarından kurtulamayan Müslümanlar hicretin ilk yılında inen el-Hac Süresi’nin, “Saldırıya uğrayanlara zulme maruz kaldıkları için savaş izni verildi” meâlindeki âyetiyle (22/39) düşmana silâhla karşı- lılık verme imkânına kavuşmuştur. Saldırıya karşılık verme izni daha sonra nâzil olan şu âyetle yü- kümlülük haline dönüşmüştür: “Size savaş açanlarla Allah uğrunda siz de savaşın, fakat aşırılığa sapmayın” (el-Bakara 2/190). Saldırıya uğranılması halinde savaşı farz kılan bu emir, önceleri sadece Kureysli müşriklere yönelikken daha sonra Müslümanlar aleyhine onlarla iş birliği yapan Ehl-i Kitabı (et-Tevbe 9/29) ve Arap yarımadasındaki diğer kabileler de bunlarla beraber olunca düşman niteliği taşıyan herkesi (et-Tevbe 9/ 36) kapsamına almıştır. Bu süreçte savaşın, İslâm inancını ve Müslüman toplu- munu korumak için meşrû savunma hakkının gerektirdiği bir zorunluluk olarak görüldüğü açıktır. “Antlaşmalarını bozan, peygamberi sürüp çıkarmaya karar veren ve size ilk önce kendileri saldıran toplulukla savaşmayacak mısınız?” âyetiyle (et-Tevbe 9/13), “Düşmanla karşılaşmayı temenni etmeyin; Allah’tan âfiyet dileyin. Fakat düşmanla karşılaşınca da sabredin ve bilin ki cennet kılıçların gölgesi altındadır” hadisi (Müslim, “Cihâd”, 20; Ebû Dâvûd, “Cihâd”, 89) bu tespiti teyit etmektedir. Başta hayat hakkı ve vücut bütünlüğü olmak üzere insan temel hak ve hürriyetlerini koruma ve her türlü haksızlığı önleme hedefine yönelik olan bu savaş anlayışı Müslümanlara uygun şartlar oluştuğunda düşmanlarıyla savaşma hak ve görevini verir” (A. Yaman, “Savaş”, *DİA*, XXXVI,190-191).

B. İslâm ve Savaş

Kur'ân-ı Kerîm der ki: “Eğer onlar barıştan yana eğilim gösterirlerse, sen de barıştan yana ol ve Allah’a güven”.^[50]

Hız. Peygamber (sas): “Ey insanlar! Düşmanla karşılaşmayı temenni etmeyin, Allah’tan âfiyet dileyin. Eğer onlarla karşılaşırsanız sabredin ve bilin ki cennet kılıçların gölgesi altındadır” buyurmuş daha sonra ise şöyle dua etmiştir: “Ey Kitâb’ı (Kur’ân’ı) indiren, bulutları yürüten, fırkaları yenilgiye uğratan Allah’ım! Düşmanları yenilgiye uğrat, düşmanlara karşı bize zafer ihsan et”:

يَا أَيُّهَا النَّاسُ لَا تَتَمَنَّوْا لِقَاءَ الْعَدُوِّ وَسَلُّوْا اللَّهَ الْعَافِيَةَ فَإِذَا لَقِيتُمُوهُمْ فَاصْبِرُوا وَاعْلَمُوا أَنَّ الْجَنَّةَ تَحْتَ ظِلَالِ السُّيُوفِ. ثُمَّ قَالَ: اللَّهُمَّ مُنْزِلَ الْكِتَابِ وَمُجْرِيَ السَّحَابِ وَهَازِمَ الْأَحْزَابِ اهْزِمْهُمْ وَانصُرْنَا عَلَيْهِمْ.^[51]

Başka bir rivâyette şöyle denilmiştir: “Düşmanla karşılaşmayı temenni etmeyin. Belki onlarla imtihana çekilirsiniz, onun için şöyle söyleyin: Allah’ım! Sen bize yetersin, onların şiddetini bizden uzak kıl”:

(لَا تَمَنَّوْا لِقَاءَ الْعَدُوِّ فَعَسَى أَنْ تَبْتَلُوا بِهِمْ وَلَكِنْ قُولُوا اللَّهُمَّ اكْفِنَا عَنْهُمْ وَكَفَّ عَنَّا بِأَسْهَمِ).^[52]

Bu naslara göre, vücutlar için sıhhat ne ise emniyet ve barışın zıddına savaşlar da zamanın hâdiseleri arasında tıpkı hastalıklar gibi geçici şeylerdir. Onun için sıhhati siyasî tedbirlerle korumak, hastalıkları harp faaliyetleri ile ortadan kaldırmak ve sıhhati muhafaza ile meşgul olmak gerekir. Hazır ol ceng u cihada istersen sulh u salah. Netice itibarıyla İslâm telakkisine göre savaş, arzu edilen ve arkasından koşulan bir şey değil, olması gereken; fakat geçici bir vakiadır.^[53]

Bu sebeple âyet-i kerîmede şöyle emredilmiştir: “Onlara (düşmanlara) karşı gücünüz yettiği kadar kuvvet ve cihad için bağlanıp beslenen atlar hazırlayın, onunla Allah’ın düşmanını, sizin düşmanınızı ve onlardan başka sizin bilmediğiniz, Allah’ın bildiği (düşman) kimseleri korkutursunuz. Allah yolunda ne harcarsanız size eksiksiz ödenir, siz asla

[50] el-Enfâl 8/61.

[51] Buhârî, “el-Cihâd ve’s-siyer”, 56/156; “et-Temennî” 95/8, Müslim, “el-Cihâd ve’s-siyer”, 32/6; Ebû Avâne Ya’kûb b. İshâk el-İsfarânî (v. 316), el-Müsned, thk. Eymen b. Ârif ed-Dımaşkî, Beyrut 1998, IV,218,461.

[52] Şâmî, IV,383; V,120; VI,248; IX,114.

[53] M. Hamidullah, İslâm’da Devlet İdaresi, çev. Kemal Kuşçu, Ankara ts., Nur Dağıtım, s. 259-260.

haksızlığa uğratılmazsınız".^[54] Âyet-i kerîmede Yüce Allah, düşmana karşı kuvvet hazırlamamızı emretmektedir. Bu kuvvetten maksat, savaşta düşmana üstünlük sağlayacak her çeşit vasıta. Kara, hava ve deniz kuvvetlerine ait bütün vasıta ve silahlar, kara ve demir yolları, ekonomik güç ve savaş tekniği gibi şeyler bu kuvvet mefhumuna dahildir.

Hem eski hem yeni dönemde bazı mülhitler/dinsizler: "Peygamber kılıçla ve insanları katletmek emriyle gönderildi" demişlerdir.

Bu iddiaya şöyle cevap verilebilir: Resûlullah (sas), önce aklî deliller ve mucizelerle gönderilmiştir. On üç seneyi aşkın bir süreyle insanları bu şekilde İslâm'a davet etmiştir. Ancak onlar bu daveti kabul etmemişler; aksine inkâr etmek ve yalanlamak şeklindeki tutumlarını ısrarla sürdürmüşlerdir. Bunun üzerine Hz. Peygamber'e (sas), onlarla savaşması emredilmiştir ki bu, peygamberlerini yalandıklarında Allah'ın geçmiş milletlere gönderdiği azabın yerine vazedilmiş bir hükümdür.^[55]

[54] el-Enfâl 8/60.

[55] Şâmi, IV,7.

C. Savaş ve Ahlak

Hz. Peygamber (sas) devri hâdiseleri içinde önemli bir yer tutan gazve ve se-riyyelere yani Hz. Peygamber'in yürüttüğü askerî faaliyetlere dair şöyle bir soru sorulabilir:

Acaba, temel hedefi düşman güçlerini yok etmek olan savaşın da bir ahlâkı olabilir mi?

Evet, ahlâk denilen o ayırt edici değere inananlar için elbette ki savaşın da kendine özgü bir ahlâkı vardır.

Hz. Peygamber'in (sas) yönettiği savaşlar, insanlık tarihi boyunca kayıtlara geçmiş toplumlararası sıcak savaşlar arasında en çarpıcı, en ileri ve en "insanî" örnekleri oluşturur.

O (sas), kendi hazırladığı asker sayısının kimi zaman üç katı, kimi zaman on iki katı hatta daha fazla sayıda düşmanla savaşmış ve her zaman fiilen zafer kazanmıştır. Kurduğu devlet, başlangıçta tamamı kendisine biat etmemiş küçük bir şehir-devletinin bir parçası olarak doğmuş, günde ortalama 830 kilometrekarelik bir oranda genişlemiş ve on yıl süren –tevhit, iman, ilim, ikna, eğitim-öğretim, siyaset ve diplomasi gibi çeşitli veçhelere sahip- faaliyetlerden sonra, Hz. Peygamber (sas) son nefesini verdiği sırada üç milyon kilometrekareden fazla bir alana yayılmıştır. Bu alan Avrupa büyüklüğünde ve o dönemde üzerinde milyonlarca insanın yaşadığı bir alandır. Söz konusu coğrafyanın tümünün fethi süresince savaş alanında düşman saflarından toplam 250 dolayında asker ölmüştür. Müslümanların kaybı ise on yıllık bir dönemde ortalama ayda bir şehittir. İnsan kanına verilen bu değer ve hürmetin bir eşine daha, insanlık tarihinde rastlanamaz. Bundan başka:

Fethin sağlamlığı,

Fethedilen yerlerdeki insanların zihinsel dönüşümleri ve yeni duruma tam uyumları,

İyi eğitilmiş subayların yetiştirilmesi ve bu subayların Hz. Muhammed'in (sas) vefatından on beş yıl sonra milyonlarca kilometrekarelik alanı "tam bir kar-maşa ortamından" "İslâm'ın barış ve esenliğine" ulaştırmaları,

Medine'den başlayarak üç kıtaya egemen olmaları ve benzeri olaylar,

H. Muhammed'in (sas) savaşlarıyla diğer savaşlar arasında adı dışında hiçbir ortak noktanın olmaması,

Onun (sas) söylediği şu sözün gerçekliğini göstermektedir: "Ben rahmet^[56] peygamberiyim ve ben savaş peygamberiyim" (أَنَا نَبِيُّ الرَّحْمَةِ وَنَبِيُّ الْمَلْحَمَةِ).^[57]

Kureyş müşrikleri, hicretten sonra -Mekke'de iç kargaşa çıkarmak yerine, yurtlarını terk eden- muhacirlere sahip çıkan Medinelilere baskı yapmaya başladılar. Muhacirlerin Medine'den sürülmelerini sağlamak amacıyla ciddi girişimlerde bulundular.^[58] Muhacirlerin Mekke'deki mal varlıklarını müsadere ettiler.^[59] Müslümanlara Kâbe'ye ziyaret yasağı koydular. Yeni Müslüman olanlara şiddet uygulamaya devam ettiler. Bunları savaş nedeni kabul eden Medine İslâm toplumu, ticaret yollarını -özellikle de Medine ve çevresinden geçen Suriye ticaret yolunu- keserek Mekkelilere iktisadi baskı yapmaya başladı.

H. Peygamber (sas) devrinde yürütülen askerî faaliyetler "yalnızca" mütecaviz hedefe yönelik olmuştur. Mesela Mekkelî müşriklere karşı askeri faaliyetlerde bulunan Müslümanlar, yalnızca Mekkelî müşriklere ait hedeflere ve kervanlara hücum ediyorlardı. Bu çeşit hücumlardan, Müslüman olmamalarına rağmen ülkenin diğer toplulukları selâmette kalıyordu.

Genelde küçük gruplar şeklinde düzenlenen seriyyelerde, Müslümanlar, beşerî ve coğrafi bakımdan oldukça büyük bir muhitte denizde damla gibi kalıyorlardı. Onların ruh hallerini şu âyet-i kerîme tasvir etmektedir: "Hatırlayın ki, bir zaman siz yeryüzünde âciz tanınan az (bir toplum) idiniz; insanların sizi kapıp götürmesinden korkuyordunuz da şükredesiniz diye Allah size yer yurt verdi; yardımıyla sizi destekledi ve size temizinden rızıklar verdi".^[60]

Askerî faaliyetlerin yapıldığı vakitlerde Mekkelî müşriklerle Medine'de toplanan Müslümanlar arasında harp hali yürürlüğe girmişti. Yapılan askeri seferler, basit manada bir kervan durdurma ve yağmalama hareketi olmaktan tamamen uzaktı, meşru ve hukukî bir çerçevedeydi.^[61]

Resûlullah'ın (sas) gazve ve seriyyeleri, yalnızca mütecaviz Kureyşli müşriklerle iktisadi ve siyasî baskı yapmaya yönelik değildir. Bu faaliyetlerin, İslâm'a davet,

[56] el-Enbiya 21/107; Müslim, "el-Fezâil", 126; Tirmizî, "ed-Daavât", 118.

[57] Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd et-Taberî (224-310/838-923), *Câmi'u'l-Beyân fî Te'vîli'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Müessesetü'r-Risâle neşri 1420/2000, XVII,128; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Hasan et-Tirmizî, *Nevâdirü'l-Usûl fî Ahâdisi'r-Resûl*, thk. Abdurrahmân Umeyre, Beyrut 1992, III,152.

[58] Rûdânî, *Cemû'l-Fevâid*, III,305.

[59] Ebû'l-Feth Muhammed b. Muhammed b. Muhammed İbn Seyyidinnâs el-Ya'murî (v. 734/1333), *Uyûn-ün'l-Eser*, thk. Muhammed el-İd el-Hatrâvî - Muhyiddin Meto, Beyrut 1992, I,287.

[60] el-Enfâl 8/26.

[61] M. Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, İstanbul 1990, I,219; Ahmed Reşid Turnagil, *İslâmiyet ve Milletler Hukuku*, İstanbul 1977, s. 131 vd.; E. İzzetî, s. 20; M. Fayda, "Batn-ı Nahle", *DİA*, V,202.

güvenliği sağlama, istihbarat, keşif, ordu öncülüğü, putları ve puthaneleri imha, hedef şaşırtma, destek sağlama ve ticaret^[62] gibi başka amaçları da vardır.^[63]

İslâm savaş hukuku ve ahlakına kaynaklık eden Resûlullah'ın (sas) pek çok emir ve tavsiyeleri bulunmaktadır. Bunlardan birisi meâlen şöyledir: Resûlullah (sas), Mûte Savaşı'nda (Cemâziyelevvel H. 8), beyaz bir sancak bağlayıp Zeyd b. Hârise'ye (ra) verdi ve Hâris b. Umeyr'in (ra)^[64] öldürüldüğü yere gidip oranın halkını İslâm'a davet etmelerini, icabet ederlerse onlara karışmamalarını, aksi takdirde onlara karşı Allah'ın yardımını dileyip savaşmalarını emretti ve Seniyyetü'l-Verdâ'da orduya şu tavsiyelerde bulundu:

“Size, Allah'tan korkup, beraberinizdeki Müslümanlara iyi davranmayı tavsiye ederim.

Allah'ın adıyla, Allah yolunda gazaya çıkın! Allah'ı tanımayanlarla (kâfirlerle) savaşın!

Hainlik etmeyin! Aşırılığa kaçmayın! Müsle (öldürülen düşman askerlerinin organlarını kesmek gibi gayrı insani ve ahlakî fiiller) yapmayın! Çocukları öldürmeyin!

Müşrik düşmanlarıyla karşılaştığında onları üç seçenekten birini kabule çağır. Hangisini benimserlerse onu kabul et ve onlardan elini çek:

(1) Onları İslâm'a çağır! İcabet ederlerse bunu kabul et ve onlara dokunma. Sonra onları kendi yurtlarından Medine'ye göç etmeye çağır. Böyle yaparlarsa muhacirlerin lehine ve aleyhine olan her şeyin onlar için de geçerli olduğunu bildir. Şayet Müslüman olup yurtlarında kalmayı tercih ederlerse, Müslüman göçebe Araplar gibi olurlar; onlar hakkında uygulanan ilahî hükmün kendilerine uygulanacağını, harp ganimetinden kendilerine bir şey verilmeyeceğini ve Müslümanlarla birlikte savaşanların ancak ganimetten yararlanacağını bildir.

(2) Eğer Müslüman olmazlarsa, onlardan cizye vermelerini iste. Bunu kabul edenlere dokunma.

(3) Cizyeyi kabul etmezlerse, Allah'ın yardımına sığınarak onlarla çarpış. Şayet bir kaleyi veya şehri kuşatır ve sonuçta Allah'ın hükmü üzere sana teslim olmak isterlerse, Allah'ın hükmü üzerine teslim olmalarını kabul

[62] Muhammed b. Ömer b. Vâküd el-Vâküdî (130-207/747-823), *Kitâbü'l-Megâzî*, thk. Marsden Jones, London 1966, II,564; Muhammed b. Sa'd (160-230/777-845), *et-Tabakâtü'l-Kebîr*, Beyrut ts., IV,251.

[63] Bkz. Serdar Özdemir, *Resûl-i Ekrem'in Seriyeleri*, İstanbul 2001.

[64] Peygamber Efendimiz (sas), Mûte Savaşı'ndan bir süre önce, hicrî 8. yılın başında, Hâris b. Umeyr'i (ra), İslâm'a davet mektubuyla birlikte elçi olarak Bizans'a bağlı Busrâ emîrine, bazı kayıtlara göre ise Bizans İmparatoru'na gönderdi. Hâris b. Umeyr, Mûte'ye vardığında, Bizans'a bağlı Suriye'de hüküm süren Gassânî emîrlerden Şurahbil b. Amr el-Gassânî onun yolunu kesip tutukladı. Şurahbil, Resûlullah'ın (sas) elçisi olduğunu öğrenince Hâris'in boynunu vurdurdu. Böylece hem masum bir insanı katletti hem de uluslararası hukukun “elçilerin dokunulmazlığı” ilkesini ihlal ederek diplomatik bir skandala sebep oldu.

etme! Lâkin kendi hükmün/içtihadın üzere teslim olmalarını iste! Zira Allah'ın hükmüne isabet edip edemeyeceğini bilemezsin.

Şayet bir kaleyi veya şehri kuşatır ve sonuçta senden, Allah'ın ve Resûlü'nün emânı (ذمة /zimmet: ahd ve misâk) üzere teslim olmak isterlerse, Allah ve Resûlü adına emân verme! Lâkin kendi, baban ve arkadaşların adına emân ver! Çünkü kendinizin ve babalarınızın emânını bozmanız, Allah ve Resûlü adına verdiğiniz emânı bozmaktan, sizin için daha hayırlıdır!"^[65]

"Haydi, Allah'ın ismiyle gazâ ediniz! Allah'ın ve sizin Şam'daki düşmanlarınızla savaşınız! Orada, (Hıristiyanların) kiliseler(in)de münzevi yaşayan kimseler bulacaksınız! Onlara dokunmayın! Kendini şeytana adanmış kimseler göreceksiniz, onların kafalarını uçurun! وَسَتَجِدُونَ آخِرِينَ لِلشَّيْطَانِ (في رؤسهم مَفَاحِصُ)^[66] Kadınları, süt emen çocukları ve yaşlıları öldürmeyin! Hurma ağaçlarını yakmayın, ağaçları kesmeyin ve evleri yıkmayın!"^[67]

Netice itibariyle Hz. Peygamber'in (sas) askerî faaliyetleri (megâzîsi), -bazı şarkiyatçıların dile getirdiği gibi- sırf iktisadi ihtiyaçları gidermek için yapılan akınlar (gazv) dizisi değildir. Aksine bu askeri faaliyetlerin hedefi, İslâm'ın doğduğu toprakları İslâm için güvenli bir merkeze dönüştürmek ve oradan da tüm dünyaya yayılmasına zemin hazırlamaktır.^[68]

[65] Vâkıdî, II,757-758; İbn Mâce, "Cihâd", 24/38 (باب وصية الإمام).

[66] أي أنَّ الشيطان قد اشتَوَّطَن رُؤوسهم فجعلها له مَفَاحِصَ كما تَسْتَوْطِن القَطَا مَفَاحِصَهَا وهو من الاستعارات اللَّطِيفَةِ لَأَنَّ من كلامهم إذا وصفوا إنساناً بشدة الغيِّ والإنهماك في الشرِّ قالوا : قد فَرَّخَ الشَّيْطَانُ في رأسه وَعَشَنَتْ في قلبه فذهب بهذا القول ذلك المذهب

[67] Vâkıdî, II,757-758.

[68] Bu konuda kapsamlı bir araştırma için bkz. Elşad Mahmudov, *Sebepleri ve Sonuçları Açısından Hz. Peygamber'in Savaşları*, İSAM Yayınları, İstanbul 2010.

D. Ordu^[69]

Günümüzde olduğu gibi geçmişte de bir devletin varlığını koruması ve devam ettirmesi için bir askeri teşkilata ihtiyacı vardır. İslâm öncesi Arap yarımadasında düzenli bir devlet yoktu; birbirinden bağımsız bir yaşam süren kabileler vardı. Bu kabileler arasında savaş ve mücadeleler olduğu halde gerçek anlamda bir ordu mevcut değildi. Arap yarımadasında düzenli ordu, Hz. Peygamber'in Medine'ye hicretinden sonra tedricen ortaya çıkmaya başladı. Önce yarımada'ya sonra daha geniş alanlara yayılan İslâm hâkimiyetine paralel olarak İslâm ordularının oluşumu zamanla gerçekleşmiştir.

Hz. Peygamber döneminde devamlı silâh altında tutulan düzenli bir ordu yoktu. Savaşlar çoğu zaman savunma amaçlı olduğu için böyle bir durumda eli silah tutan gönüllü kişiler savaşa davet edilirdi. Askeri taksimat ve görevlendirme de bizzat Hz. Peygamber tarafından yapılırdı. Asker toplama işi kabile liderlerinin yardımını ile gerçekleştirilirdi. Onların tespiti ile kabilenin gönüllüleri savaş için orduya katılırdı.

Hz. Peygamber, komutanlık ettiği savaşlarda çok farklı stratejiler kullanırdı. Orduyu bilinen şekliyle beş kola ayırırdı. Bunlar: öncü, artçı, sağ, sol ve merkez birlikleri olmak üzere düzene sokulurdu. Ordu karargâhının korunması nöbetleşe yapılırdı. Casusluk ve pusu kurma gibi uygulamalar da yapılırdı. Yine kan dökmeden tehlikeyi bertaraf için farklı yöntemlere başvurulurdu. Bazen savaşlarda düşmanın suyu kesilirdi. Bazen de Hz. Peygamber düşmanı şaşırtma yoluyla mağlup ederdi.

Düzenli asker bulundurma Hz. Ömer döneminde divanın kurulmasıyla başladı. Teşkilatlı bir ordunun kurulması ve mecburi askerlik ise Emeviler döneminde gerçekleştirilmiştir. İlk fetihlerden hemen sonra Suriye ve Irak civarında bulunan askerler için halkın oturduğu kentlerin dışında yeni yerleşim yerleri kuruldu. Bu yerleşim yerlerine "emsar" deniyordu. Bunları Irak'ta Basra ve Kûfe; Mısır'da Fustat ve İfrikiyye de Kayravan kentleri idi. Bu şehirler, önce birer yerleşim kampı olarak kuruldu sonradan düzenli birer kent haline geldi. Söz konusu şehirlerde yerleşim, insanların akrabalık bağlarını kaybetmemesi için kabilelere göre yapıldı.

[69] Bu ve sonrasındaki metinler hazırlanırken daha çok: 1- M. Fuad Köprülü, "Berîd" md. İA (MEB), İstanbul 1979, II, 541-549; 2- İsmet Kayaoglu, *İslâm Kurumları Tarihi*, Ankara 1980; 3- İbrahim Hârekât, "Berîd" md., *DİA*, İstanbul 1992, V, 498-501, adlı eserlerden yararlanılmıştır.

İlk İslâm orduları tamamen Müslüman Araplardan oluşmaktaydı. Sonraki dönemlerde başta İslâmi kabul eden diğer milletlerden ve henüz Müslüman olmayan komşu bölgelerden savaşçılar getirilip orduya katıldı.

Emeviler döneminde Horasan ve Asya kökenli mevali askerler, Arap askerlerinin yanında çarpıştıkları halde, maaşları ve ganimet payları Araplarınkinden azdı. Mevaliden oluşan askerler dini ve sosyal yönden olduğu kadar ekonomik yönden de Araplara eşit olmak istiyorlardı. Üstelik üstün kültüre sahip olan ve imparatorluk geleneğinden gelen bu mevali askerleri Arapların kendilerini hakir görmelerini içlerine sindiremiyorlardı. Bu durum Emevi yönetiminde şübiyye^[70] akımlarının oluşmasında etkin olmuştur. Emevi hanedanının yıkılıp yerine Abbâsî hanedanının kurulmasında bu durumdan etkilenen Horasan askerlerinin büyük etkisi olmuştur.

Emevi ordusu, divanü'l-cünd adındaki kurum tarafından idare ediliyordu. Bu orduların temelini “mürtezika” denilen düzenli ve daimi askerler teşkil ediyordu.

Emevi ordusu piyadeler, süvariler, okçular, neft ateşi atmakla görevli neffatunlar,^[71] mühendis ve istihkâmcılardan oluşuyordu. Savaşlarda kılıç, kalkan, mızrak, savaş baltası, yay ve ok gibi silahlar kullanılıyordu.

Abbâsîler, Emevî ordu sistemini devam ettirmeleri yanında orduda bir takım yenilikler gerçekleştirdi. Mesela orduda kabilelere dayanan düzenleme terk edildi. Bu dönemde mevaliye askeri teşkilat içerisinde büyük önem verildi. Abbasilerde dış tehditlerden ziyade iç tehditleri önlemek için Arap olmayan askerlerden bir ordu kuruldu. Çünkü o zamanın en büyük iç tehdidi Arap kabile rekabeti idi. Halifenin en güvenilir birlikleri yüksek maaş alan ve iyi donatılan muhafız birlikleri idi. Halife Mutasım'dan itibaren bu birlikler Araplardan değil, Horasan ve Fergana'da Müslüman olan İranlılardan ve daha sonra Türklerden oluşturuldu. Bunların en önemli görevi barışta ve savaşta halifeyi korumaktı.

Halife Mutasım daha Avasım bölgesinde vali olarak bulunduğu sırada, özellikle Bizans'la savaşmak için, iyi ata binen ve ok atan Türklerden oluşan yaklaşık

[70] Şuubiye: Arapların üstünlüğü fikrine karşı olan veya Arap olmayanları Arapların üstünde tutan veya genelde Arapları küçümseyen fırkadır. Hucurât Sûresi'nde, Müslümanların birbiriyle kardeş ve birbirine eşit olduklarını bildirir; bu sûrenin 14. âyetinde şöyle denilmektedir: “Sizi birbirinizi tanımanız için şüub ve kabâile ayırdık”. Beyzâvî, âyetin bu kısmını şöyle tefsir eder: “Herkes diğerini tanımalı, karşılıklı olarak ataları ve kabileleri ile övünmek ve birbirinin rütbesini elinden almak için değil”. Arapça'da, Arap kabileleri için kabâil, Arap olmayan (el-acem) halklar için şüub kelimesi kullanılmıştır. Bk. D. B. Macdonald, “Şu'ûbiye” , İA, İstanbul 1979, XI, 585.

[71] Müslümanlar arasında neft olarak bilinen petrol Hz. Ali'nin hilafetinde İslâm Devleti'nin her tarafında alınıp satılan ve kolayca bulunan bir hammadde olduğu nakledilir. Serahsî ashaptan Seleme b. Ekvâ'dan neft ateşi silahına Hz. Peygamber döneminde “muharrikat” denildiğini nakletmiştir. Bu silahın yapımını ve kullanımını Bizanslılar 673 yılında kendi saflarına geçen Callinicus adlı Balebekli Süryanî bir mimardan öğrenmişlerdir. Bk. M. Hamidullah, İlk İslâm Devleti, İstanbul 1992, s. 88; John Hobson, *Batı Medeniyetinin Doğulu Kökleri*, Cambridge Üniversitesi Yayınları 2004, s. 188; Mustafa Armağan'dan naklen.

dört bin kişilik bir ordu kurmuştu. Zira Horasan ordusu Abbasilerin birinci yüzyılından sonra varlığını koruyamadı. Mısır ordusunu da ortadan kaldıran Halife Mutasım Horasanlıların yerine Türkleri askere almaya başlamıştı.

Mutasım'dan sonra Abbâsî yönetiminde Türk komutanları söz sahibi oldular. Çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu bu birlikler, halifeden ziyade komutanlarına itaat etmeye başladılar. Daha sonra bu komutanlar bulundukları yerlerde hâkimiyet kurup “emirü'l-umera” unvanını taşımaya başladılar.

1. Asker Maaşları

Bir devletin önemli unsurlarından biri askeri teşkilat olduğu gibi, askeri teşkilat da en önemli husus asker sayısını düzenli bir şekilde tespit etmek ve askerin maaşını ödemektir. Bu görev “divanü'l-ceyş”e bağlı olan “arz” adındaki kurum tarafından yerine getiriliyordu. Kurumun idarecisine de “ârız” deniyordu.

Çoğunlukla asker maaşları ya savaş ganimetleri veya devlet gelirlerinden atâ adı verilen maaş sistemiyle ödenirdi. Komutanların maaşları askere göre daha yüksekti. Emevilerde komutanlara 500 ile 1000 dirhem^[72] arasında maaş verilirdi.

İslâm ordularının ilk yüz yıl içerisindeki sayıları hakkında kesin bir bilgi mevcut olmamakla beraber Hz. Ömer döneminde 50.000, Emevilerin yükselişi döneminde 100.000 dolaylarında olduğu ileri sürülmüştür. Bu durum asker maaşlarının devlet harcamaları içinde ne kadar önemli bir paya sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

Abbasilerin ilk yıllarında yaya askerlere yılda ortalama 960 dirhem, süvarilere ise bunun iki misli ücret ödenirdi. Halife Memun döneminde, asker sayısı 125.000 civarında idi. Halife Mansur döneminde Bağdat şehrini inşa eden baş mimara günde bir dirhem işçiye ise dirhemin üçte biri ücret olarak ödendiği düşünülürse o dönemde askerlerin ne kadar yüksek maaş aldığı açıkça anlaşılır.

Abbâsî yönetiminin en iyi dönemlerinde devlet bütçesinin 14 milyon dinar^[73] olduğu sıralarda 5 milyon dinar silah yapımı, malzeme vs. için harcanırken 125.000 kişilik ordunun masrafları bunun içinde değildi. Bu devlet bütçesinin yaklaşık yarısını aldığı için askeri masraflar devlet için çok büyük bir yük teşkil ederdi.

[72] Kendilerine mahsus paraları olmayan Hicaz Arapları, Bizans'ın altın dinarı ile İran'ın ve Yemen'in gümüş dirhemlerini kullanırlardı. Dirhem kelimesinin çoğulu olan derâhim Kur'an'da (Yûsuf 12/20) geçmektedir. İslâmî dirhem'in teorik ağırlığı 2.97 gramdır. Ancak bunun biraz daha hafif ve daha ağır da vardır (bk. Halil Sahillioğlu, “Dirhem”, *DİA*, İstanbul 1994, IX, 368-371; Mustafa Fayda, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, İstanbul 1989, s. 51). Halil İnalcık'a göre ise erken İslâm devrinde bir dirhem 3.125 grama karşılık geldiğini söyler. Bk. *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, çev. Ruşen Sezer, İstanbul 2003, s. 249.

[73] Altın para birimi olan dinar, Bizanslar'da 4.54 grama, Abdülmelik b. Mervân'ın ıslahından sonra 4.25 grama karşılık gelirdi. Bk. Halil Sahillioğlu, “Dinar”, *DİA*, İstanbul 1994, IX,353; ayrıca bk. “Dirhem”, *DİA*, IX, 368-371.

Merkezi idare, bu yükün altından kalkamayınca eyaletlerin yönetimini yüksek rütbeli komutanlara verdi. Eyalet emirliklerinin oluşmasıyla beraber ordunun maaşlarını karşılamak için “ikta”^[74] sistemi genelleştirildi. Bu sistemde devlete verilecek vergiler doğrudan doğruya askerler tarafından kendi maaşlarına karşılık alınıyordu.

2. Silahlar ve Donatım Araçları

Araplarda en yaygın ve meşhur silah kılıçtır (seyf). Araplar, kılıcı silahların en şerefli olarak anarlardı. İlk dönemlerde kılıçlar genellikle dışarıdan getirildi. Bu kılıçlar geldikleri yerlere göre farklı şekil ve özelliklere sahipti.

İlk dönemlerde harpler de kullanılan en önemli ikinci silah ise mızrak (rumh) idi.

Selmân-ı Farisî, İslâm tarihinde ilk defa Taif Kuşatması’nda (Şevval H. 8^[75]) Müslümanlara -muhasaralarda surları yıkmak için kullanılan bir savaş aracı olan-mancınığ^[76] kullanmayı öğretti.

Yayın at üzerinde kullanımı ise Araplarda pek yaygın değildi. Yay savaşlardan ziyade daha çok av sırasında kullanılıyordu. Ok ve yay en çok Türkler ve İranlılar tarafından kullanılıyordu.

Halatların bükülmesi suretiyle güller atan “arrâde”, büyük oklar atan ve birkaç kişiyle kullanılabilen “kavs el-zıyar” (büyük yay), kale diplerine yaklaşan askerleri koruyan ve ağaçtan yapılan bir mahfaza olan “dabbabe”, surların yıkılmasında kullanılan “koçbaşı” (keş) ve yanmakta olan petrol toplarını (neft) fırlatan “neffâta” bilinen ve kullanılan yaygın silahlardı.

Savunmada miğfer, kalkan ve zırh kullanılırdı. Zırh ince demir halkalar-dan örülmüş, vücudu kaplayan bir gömlektir. Zırhlar demir, çelik veya keten gibi maddelerden yapılıyordu.

Savaş araçlarını taşımada ve diğer nakliye işlerinde daha çok deve kullanılırdı. Türklerde ve İranlılarda daha çok at kullanılırdı. Hint ve Yemen bölgelerinde ise fil kullanılırdı. At daha çok süvari hizmeti görürdü.

Barutu ilk kez Çinliler icat etmişlerdir. Barutu, silah olarak en iyi geliştirenler Müslümanlar olmuştur. Müslümanların, 1118’de Sicilya adasının doğu

[74] İktâ; kamu otoritesinin, tasarrufundaki arazi ve taşınmaz malların mülkiyet, işletme veya faydalanma hakkını kişilere tahsis etmesi anlamına gelir. Hz. Peygamber çok sayıda kişiye değişik mülahazalarla iktâ vermiştir. Bu iktâların büyük bir kısmı Müslüman olmaları istenen kişilerin kalplerini İslâm’a ısındırmak, bir kısmı da toprakların daha verimli hale getirilmelerini sağlamak amacıyla yapılmıştır. Bk. Mustafa Demirci, “İktâ”, *DİA*, İstanbul 2000, XXII,43.

[75] Vâkıdî, III, 895, 958; İbn Sa’d, II,150,154; İbn Hişâm, IV,121,144.

[76] Daha fazla bilgi için bk. Nebi Bozkurt, “Mancınık”, *DİA*, Ankara 2003, XXVII,564.

kıyısındaki Siracusa şehrine hücum ettikleri sırada ateşli silah kullandıkları tespit edilmiştir.

Barutun Müslümanlar tarafından en yaygın kullanımı Memlûkluların son dönemine rastlar. Memlûklular, 14. yüzyılın sonlarından itibaren düzenli olarak topçuluğu geliştirmişlerdi.

3. Savaş Usulleri ve Teknikleri

Eskiden beri ülkeler arasındaki mücadelelerde fiili mücadelenin yanında strateji denilen siyasi mücadele de yapıldı. Bu iki çeşit mücadele bir birinin tamamlayıcısı konumundadır. Özellikle İslâm tarihi boyunca başarılı olmuş birçok Müslüman ülke bu iki stratejik dengiyi iyi sağlamışlardır. Örneğin bir devletin başarısı kendi iç bünyesini güçlendirmekle birlikte hasım ülkelerinde durumunu iyi tespit etmesine bağlıdır. Bu sebeple eskiden beri hasım ülkeler, birbirlerini iyi tanımaya hep çalışmış ve casusluk ve karşı casusluk faaliyetlerinde bulunmuştur.

Savaş kararı alındığı zaman asker toplanır, yeni silahlar dağıtılır, kullanılabılır olanlar gözden geçirilip tamir edilir ve askerlere yedek silahlar dağıtılırdı. Hükümdar genellikle ordusunun başında bulunurdu. Eğer bu mümkün değilse hükümdar tarafından bir komutan tayin edilirdi.

Savaş yolu ve savaş yapılacak yer iyi tespit edilip ona göre tedbirler alınır. Ordunun önünde keşif kolları ve iz sürücüler bulunur, bunlar etraftaki durumu devamlı merkeze iletirlerdi. Hareket eden ordular kamp durumunda emniyetli bir yer seçerlerdi. Eğer uzun süre kalınacaksa bazen kamp çevresinde hendekler kazılırdı.

Savaş mevzii seçilirken güneş, hava, rüzgâr ve su gibi faktörler iyice etüt edilirdi. Ordunun başarısı, gücünün yanında biraz önce sayılan unsurlardan da ciddi anlamda etkilenebilirdi.

Ordu usul olarak çoğu zaman merkez, sağ, sol, ön ve arka olmak üzere beş kola ayrılırdı. Savaş düzenine gelince ön ve arka kuvvetler esas kuvvetler ile birleşirdi ve asıl savaş hattını bir merkez ve iki kanat kuvveti oluştururdu. Savaş sırasında önde okçular, onların arkasında kalkanla korunan kılıç ve süngüsü olan piyadeler, onların da arkasında süvariler yer alırdı. Merkezde komutanın bayrağı taşınırdı. Onun dalgalanması savaşın vaziyetini gösterirdi. Savaş sırasında düşmanın yanıltmaya yönelik birçok manevralar yapılırdı. Savaş sonrası ganimet toplama hevesi ise bazen tehlikeli düşman taktiklerinin devreye girmesine yol açabilirdi.

4. Savaş Sonrası

İslâm hukuku, savaşa da kurallar koymuştur. Mesela fethedilen yerlerde kimse din değiştirmeye zorlanamaz, sadece İslâm'ı anlatıp tebliğ etmekle yetinilir. Savaş sırasında kadınları, çocukları, ihtiyar ve din adamlarını öldürmek yasaktır. Kuşatma ve meydan savaşlarında gruplar veya kişiler ferdi olarak “eman”^[77] verebilir.

İlk dönemlerde iklimden dolayı genellikle kış aylarında savaşmak tercih edilirdi. Zamanla subayların tarımla uğraşmaya başlamalarından dolayı savaş hasat dönemine denk getirilmemeye çalışılırdı. Tarımla uğraşan askerlerin varlığı savaşı birkaç haftadan ziyade uzamamasını gerekli kılardı. Aksi takdirde savaşın uzaması orduyu olumsuz yönde etkileyebilirdi. Genellikle savaş sonunda antlaşma yapılmaya çalışılırdı.

Kuşatma dışındaki savaşlar kısa sürede sonuçlanırdı. Savaşan tarafların asker sayısı ne kadar çok olursa olsun savaşanların sayısı sınırlıydı. Savaşlarda öldürmekten çok esir almak tercih edilirdi. Savaş kesin olarak bittiğinde ganimetler toplanırdı. Savaş ganimetlerinin beşte biri (humus^[78]) devlete verilir geriye kalan kısım ise savaşanlar arasında dağıtılırdı.

Zafer elde edildiğinde bu haberi duyurmak için muzaffer komutan tarafından gerekli yerlere haber gönderilirdi. Savaş durumu bu mektuplarda en güzel bir üslupla yazılır ve en başta hükümdara gönderilirdi. Savaş, kâfirlere karşı yapılmış ve zaferle neticelenmişse komutan hükümdar tarafından ödüllendirilirdi.

5. Donanma

Arap Yarımadası düzensiz bir dikdörtgen şeklinde olup, dünya haritasında merkezi bir yer işgal etmektedir. Yarımada kuzeyde Filistin ve Suriye, kuzey-doğuda Irak ve İran, doğuda Basra Körfezi, güneyde Umman Denizi ve Aden Körfezi, batıda Kızıldeniz ve Afrika kıtasıyla çevrilidir.

Dört bir tarafında –Dumetülcendel, Busrâ, Ezruh, Eyle (Akabe), Ezriât, Yemâ-me'deki Hacer (حجر), Bedir, Mina, Mecenne,^[79] Zülmecaz (ذي المجاز), Ukâz, Hayber bölgesindeki Netât (نطاة), Cüreş, Hubâşe, San'â, Aden, Hadramut'taki er-Râbiye

[77] İslâm ülkesine girmek veya İslâm ordusuna teslim olmak isteyen bir yabancıya verilen can ve mal güvencesi. Daha fazla bilgi için bk. Nebi Bozkurt, “Eman”, *DİA*, İstanbul 1995, XI,75.

[78] İlahî bir emir olmadığı halde, kendi içtihadıyla ganimetleri beşe (humus) taksim edip birini Resûlullah'a (sas) ayırdıktan sonra diğerlerini gazilere bölüştüren –İslâm tarihinde- ilk şahıs, Abdullah b. Cahş'tır. Kur'ân-ı Kerîm, bu uygulamaya muvafakat etmiştir (Enfâl 8/41). Câhiliye devrinde ise ganimetler dörde (rubu') bölüştürülüyordu (Vâkıdî, I,13-19). Sözlükte “beşte bir” anlamına gelen humus kelimesi, İslâm hukukunda ganimetlerden ve bu hükümde olan mallardan kamu adına alınıp belirli alanlarda harcanabilen beşte birlik (yüzde yirmilik) payı ifade eder (Ebû Yusuf Yakub b. İbrahim b. Habil el-Ensârî (113-182/ 731-798), *Kitâbü'l-Harâc*, trc. Müderriszâde Muhammed Atâ'ullah Efendi, haz. İsmâil Karakaya, Ankara 1982, s. 99; H. Yunus Apaydın, “Humus”, *DİA*, İstanbul 1998, XVIII,365-369; Mustafa Fayda, “Fey”, *DİA*, İstanbul 1995, XII,511-513).

[79] (مَجَنَّةٌ: سوق من أسواقهم بالظهران الى جبل يقال له الأصفر و هو بأسفل مكة على يريد منها و كانت تقام عشرة أيام).

(الرابعة), Güney Arabistan'ın Mehre bölgesindeki Şihr (الشحر), Umân'daki Suhâr (صُحَار), günümüzde Birleşik Arap Emirlikleri'nde eski bir liman şehri olan Debâ (دبا) ve Muşakkar (المشقر) gibi- kadim serbest ticaret merkezleri (esvâku'l-arab/اسواق العرب)^[80] bulunan yarımada, üç kıtaya (Asya, Afrika ve Avrupa) rahatça ulaşabilecek konumda, üç kıtayı birbirine bağlayan deniz ve kara yolları ile tarihi ipek yolunun deniz ve kara güzergâhlarının kavşak noktasındadır. Haliyle yarımadanın sahillerini yurt edinmiş sakinleri, denize ve denizle ilgili şeylere aşina idiler ve denizden iktisadi ve ticari bakımdan istifade ediyorlardı.

Kur'ân-ı Kerîm'de denizle ilgili veriler ve belîğ tasvirler de muhataplarının denize aşina olduklarına işaret eder.^[81]

Yukarıda kaydedilen bilgiler, Emevî dönemi Müslüman fatihlerinin, deniz seferlerine kısa zamanda alışıp maharet kazanmalarını sağlayan saikleri izaha yardımcı olur.

Suriye ve Mısır sahillerini fetheden Müslümanların denize açılma istekleri, ticaret, savunma ve fetih için olmuştur. Sahillerdeki denizci halktan istifade ederek deniz yolculuklarına başladılar.

Hız. Ömer, deniz seferlerine temkinli bir tavır sergilemiştir. Şam valisi Muâviye b. Ebî Süfyan'ın ısrarla deniz seferleri için izin istemesi üzerine Hız. Ömer, Mısır valisi Amr b. Âs'a bir mektupla deniz yolculuğu hakkında görüşünü sordu. O da cevabî mektubunda şöyle yazdı: "Ey Müminlerin Emiri! Deniz çok büyük, gemiye binenler ona göre çok küçük birer mahlûk gibidir. Denizde bulunanın etrafında su ve gökten başka bir şey yoktur. Deniz durgun olarsa hüznün verir, azarsa insanın aklı başından gider. Denizde boğulmak endişesi kurtulmak ümidinden fazladır. Gemiye binenlerin hali bir dal üzerindeki kurtların haline benzer, dal eğilirse, boğulmak muhakkaktır. Kurtuluş büyük ümit sayılır".

Bunun üzerine Hız. Ömer, Muâviye b. Ebî Süfyan'a: "Hiçbir Müslüman'ın böyle bir tehlikeye atılmasına izin vermem"^[82] demiştir. Hız. Osmân döneminde Muâviye b. Ebî Süfyan 28/648 yılında gönüllülerden oluşan bir askeri kuvvetle Kıbrıs'a

[80] Ebû Alî Ahmed b. Muhammed el-Merzûkî el-İsfahânî (v. 421/1030), Kitâbu'l-Ezmine Ve'l-Emkine, Haydarâbâd 1332/1914, II,161 (الباب الأربعون في أسواق العرب).

[81] İzzet Derveze, Kur'ân'a Göre Hız. Muhammed'in Hayatı, çev. Mehmet Yolcu, İstanbul 1989, I,25-28; F. Sezgin, İslâm'da Bilim Ve Teknik, III,35 vd.

[82] İ. Derveze'ye göre, zikredilen rivâyet ve ondan çıkarılan sonuç tartışmaya açıktır. Zira Ömer b. Hattab (ra) ve Amr b. Âs (ra) tüccardı ve ikisi de denizi biliyorlardı. İslâm'dan önce Suriye, Mısır ve İran'ı gezip görmüşlerdi. Amr b. Âs (ra), İslâm çağında Mısır'ı fethetmeye koşmuştur. Kur'ân-ı Kerîm'de, deniz, deniz yolculuğu, tehlikesi, ticareti, avı ve dalgıçlığı gibi konulara pek çok defa yer verilmiştir. Kur'ân-ı Kerîm'in, deniz hakkında bilgisi bulunmayanlara, böyle açıklamalar yapması mantıklı olmaz. Arap yarımadası doğusundan, güneyinden ve batısından denizle çevrilidir. Yerleşim bölgelerinin çoğu sahillere yakın yerlerdedir. Bu olguya rağmen, Arapların denizi tanımadıkları, ondan yararlanmadıkları, deniz yolculuklarına çıkmadıkları düşünülemez (Kur'ân'a Göre Hız. Muhammed'in Hayatı, çev. Mehmet Yolcu, İstanbul 1989, s. 27-28). Hız. Ömer'in (ra) deniz seferlerine ihtiyatlı yaklaşımı henüz Müslümanların böyle seferlere tam ahzır olmamaları ile izah edilebilir.

E. Berîd Teşkilatı (Haberleşme ve İstihbarat)

Medenî kurumların çoğu, kadimdir ve şüphesiz insan ihtiyaçları neticesinde teşekkül etmiştir. Posta, haberleşme ve istihbarat gibi ihtiyaçlar sonucu ortaya çıkmıştır ve İslâm'dan önce varlığı bilinen bir kurumdur.

İslâm Medeniyeti'nde, posta teşkilatına “berîd” denmiştir ve İslâm tarihinde uzun bir süre: “Posta hayvanı, süvari, postacı, devlet postası, posta menzili ve iki posta menzili arasındaki mesafe” gibi anlamlarda kullanılmıştır. Kelimenin, Latince'de “posta hayvanı” anlamındaki “veredus”tan geldiği iddia edilmiştir. Berîd kelimesinin, Arapça veya Farsça kökenli olduğuna dair görüşler de bulunmaktadır.

Asr-ı saâdette yürütülen İslâm'a davet, diplomasi, elçi ve mektup teatisi, İslâm tarihinde posta teşkilatının temellerinin Hz. Peygamber (sas) devrinde atıldığına işaret eder. Hz. Peygamber'in (sas), mektup, tâlimat ve antlaşma metinlerini özel elçilerle göndermesi buna kanıttır. Hz. Peygamber'in (sas) komşu ülkelere gönderdiği bir kısım mektuplar günümüze kadar ulaşmıştır.^[85] Şöyle ki:

Müslümanlar, Hudeybiye Antlaşması'yla (Zilkade H. 6) siyasî açıdan büyük bir başarı elde etmiş ve rahatlamışlardı. Hz. Peygamber (sas) ortaya çıkan barış ortamını çok iyi değerlendirdi, civar ülke ve kabile reislerine elçi ve mektuplar göndermeye başladı. İbn Sa'd, Resûlullah'ın (sas) Hudeybiye'den Medine'ye dönüşünden itibaren vefat edene kadar civar ülke hükümdarlarıyla, Arap Yarımadası'nın çeşitli bölgelerindeki kabile reislerine 110 kadar elçi teatisinde bulunup mektup gönderdiğini tek tek izah edip kaydetmiştir.^[86]

H. Peygamber'in (sas) gönderdiği mektuplar, ağırlıklı olarak dinî muhtevadır. Mektuplarda ele alınan meselelerin başında, muhatabı İslâm'a çağırarak, İslâm'ın esasları hakkında bilgilendirmek, dinî emir ve yasaklara uymaya teşvik edip özendirmek, ahlâki esaslar, zekât oranları ve zekâtın toplanıp ilgili yerlere dağıtılması gibi hususlar gelir. Diplomasi alanında Medine ile ilişkiler, savaş ve sulh durumları, gayri Müslim toplumlarla ilişkiler, sınırlar ve mali meseleler de mektuplarda üzerinde durulan konulardan bazılarıdır.

[85] M. Hamidullah, *Mecmuatü'l-Vesâiki's-Siyasîyye li'l-Ahdi'n-Nebevî ve'l-Hilâfeti'r-Râside*, Beyrut 1987, s. 41-368.

[86] İbn Sa'd, I, 258-291.

Hız. Peygamber (sas), cizye âyetinin nüzulünden (hicrî 9. yıl) önce gönderdiği İslâm'a davet mektuplarında; muhataplarına peygamberliğini ve İslâmiyet'i anlatarak Müslüman olmalarını istemiş; kabul etmedikleri takdirde dinlerinde kalmanın "günah" olduğunu bildirmekle yetinmiştir.

Hız. Peygamber (sas), mektup, talimat ve antlaşma metinlerini seçilmiş özel elçilerle göndermiştir. Elçilerinin becerikli ve yetenekli olmasına dikkat etmiştir. Elçilerde, güvenilirlik, ahlâk ve yüz güzelliği, ikna gücü, idrak yeteneği, gözü tokluk, dürüstlük, bilgi ve hitabet yeteneği gibi vasıflar aramıştır. Gidecekleri ülkeleri daha önce görmüş ve mümkünse dillerini bilenleri tercih etmiştir.^[87]

Resûlullah'ın (sas) vahiy kâtipleri yanında mektuplarını kaleme alan kâtipleri, yabancı devletlerden gelen veya onlara gönderilen mektupları çeviren mütercimleri vardı.^[88]

Hız. Peygamber (sas), civar ülkelerin hükümdarlarına elçi ve mektup gönderme isteğini ahabına bildirdikten sonra elçilerin isimlerini tesbit etti. Görevin önemini izah edip tavsiyelerde bulundu. Ahab, hükümdarların mühürsüz mektuplara itibar etmediklerini bildirdi. Bunun üzerine Hız. Peygamber (sas), gümüşten bir yüzük edindi. Yüzüğün kaşına, aşağıdan yukarıya doğru üç satır şeklinde: Muhammed, Resûl ve Allah kelimeleri nakşedildi. Bu kelimeler yan yana sıralandığında: "Muhammedun Resûlullah": مُحَمَّدٌ رَّسُولُ اللَّهِ: Muhammed Allah'ın Elçisi'dir) cümlesi ortaya çıkar.

Muaykib b. Ebî Fâtıma ed-Devsî, Resûlullah'ın (sas) diplomatik mektuplarını yazdırdığı kâtiplerinden biriydi ve onun (sas) mühürdârlık görevini de yürütüyordu. Resûl-i Ekrem (sas), mühürünü hazırlanan resmî evraka basması için Muaykib'e verir, o da bu mühürü evraka bastıktan sonra ona (sas) iade ederdi.

Şa'bî, "Resûlullah'ın (sas) önceleri mektuplarına Kureyş'in yaptığı gibi 'Bismikallahumme' ifadesiyle başladığını, ancak Hûd Sûresi'nin 41. âyeti inince 'Bismillah' (بِسْمِ اللَّهِ: Allah'ın adıyla), el-İsrâ Sûresi'nin 110. âyeti inince 'Bismillahirrahmân' (بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ: Rahmân Allah'ın adıyla), en-Neml Sûresi'nin 30. âyetinin inişi ile de 'Bismillahirrahmânirrahîm' (بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ: Rahmân ve Rahîm Allah'ın adıyla) ibaresiyle mektuplarına giriş yapmaya başladığını" bildirir.^[89]

Resûlullah (sas), haberciye verilen önemi: "Antlaşmayı bozmam ve elçileri (bürüd^[90]) hapsedmem": إِنِّي لَا أَخِيسُ بِالْعَهْدِ وَلَا أَحْبِسُ الْبُرُودَ^[91] hadîsiyle de teyit etmiştir.

[87] İbnü'l-Ferrâ (ابن الفراء), Rûsulü'l-Mülûk (رسول الملوك), thk. Salahaddin el-Müncid, Dârü'l-Kütüb el-Cedîde neşri: 27 sayfalık, elçili kurumuna dair bir risâledir.

[88] Bkz. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Ahmed İbn Hudeyde el-Ensârî (v. 783/1381), el-Misbâhu'l-Muzî fî Kuttâbi'n-Nebiyî'l-Ümmiyyi İlä Mülûki'l-'Arz Mine'l-Arab Ve'l-Acam, thk. Muhammed Azimuddin, II. Baskı, Beyrut 1405/1985: Hız. Peygamber'in kâtip, elçi ve vesikalarını konu alan iki ciltlik bir eser.

[89] K. Şulul, Hız. Peygamber Devri Kronolojisi, s. 751-754.

[90] Berîd kelimesini çoğulu.

[91] Ebû Dâvûd, "Cihâd", 151.

Resûlullah'ın vahiy katipleri yanında mektuplarını kaleme alan katipleri, yabancı devletlerden gelen veya onlara gönderilen mektupları çeviren mütercimleri de vardı.^[92]

Râşid halifeler döneminde halifelerle valiler arasında bu mektuplaşmalar devam etmiştir.^[93] Hatta Hz. Ömer, posta ve elçilerin konaklamaları için Kûfe dolaylarında posta evleri inşa ettirmiştir. Râşid halifeler devrinde berîd teşkilatının görevi halifelerin emirlerini vali ve amirlere, onlardan gelen haberleri de halifelere ulaştırmaktan ibaretti.

İslâm dünyasında sistemli ve düzenli posta teşkilatının ilk defa Emevilerin ilk halifesi Muâviye b. Ebî Süfyan (41-60/661-680) tarafından kurulduğu kabul edilir. Devlet hazinesinden bu iş için 5 milyon dirhem ayrılmıştı. Muâviye b. Ebî Süfyan, halifeliği sırasında sistemli posta teşkilatını “berîd” adı altında kurdu ve bu teşkilata istihbarat görevi de eklendi. Abdülmelik b. Mervân (65-86/685-705), hem geniş imparatorluk topraklarındaki iç hareketlerden hem askeri hareketlerden doğru ve çabuk haber almak için teşkilat genişletti. Ömer b. Abdülazîz (99-101/717-720), Arap kabilelerinin yaşadığı Horasan'da merkezi idarenin nüfuz ve denetimini sağlamak için berîd teşkilatını güçlendirmiş, anayollar üzerinde posta binaları yaptırmıştı. Semerkant civarında yapılan kazılarda çıkarılan 99-100/717-718 tarihli bir vesika, berîd teşkilatının yalnız Horasan'da değil, Maveraünnehir'de Semerkant civarında da bulunduğunu kanıtlamıştır.

Emevilerde haberleşme işi “divanü'l-hatem” tarafından yürütülmekte idi. Teşkilat için menzillerde besili atlar bulundurulurdu. Berîd görevlisi, yorgun atını, bu menzillerdeki dinlenmiş diğer bir atı alarak yoluna devam ederdi. İstenilen yere varıncaya kadar bu işlem devam ederdi. At değiştirme mümkün olmadığında “suhre” (başkasının hayvanını angarya ve zorla almak) aldıkları da olurdu. “Sahib'ul-berîd” (posta amiri), edindiği bilgileri hemen halifeye iletmekle sorumludur.

Abbâsî Devleti, posta ve istihbarat işlerine büyük ehemmiyet verdi. Halife Mansur (136-158/754-775), devlet idaresi için dört becerikli ve temiz idareciye ihtiyacı olduğunu söyler. Bunlar: 1- Doğruluktan ayrılmayan kadı, 2- Zayıfın hakkını kuvvetliden alabilme gücüne sahip emniyet amiri, 3- Maliye işlerini düzenli şekilde yürüten haraç reisi ve 4- Bu üç memurun durumunu doğru olarak iletecek berîd reisi dir.

Hârûnnürreşîd'in, posta teşkilatı için 8 milyon dirhem harcaması, teşkilata verilen ehemmiyeti gösterir.

Sahib'ul-berîd, merkezi idare ile valiler arasındaki haberleşmeyi sağlardı. Merkezi idare ile posta memurları arasında önceden kararlaştırılmış, özel işaret

[92] İ. Hârekât, “Berîd”, *DİA*, V, 498-501.

[93] Hz. Peygamber ve Râşid halifeler dönemi muhabere mektuplarından derlenmiş eserler günümüzde mevcuttur.

bulunmadıkça, gelen raporlar -memur tarafında yazılmış ve mühürlemişse bile- güvenilmezdi. Berîd memurunun maiyetinde, istihbarat için kullanılan casuslar bulunduğu gibi, bazı gizli mektupları taşımak için “kâsîd, sâ’î ve peyk” ismi verilen gizli posta memurları da bulunurdu.

Berîd memurları ve teşkilatın başı, hükümdarın güvendiği şahıslardan seçilirdi. Divanu’l-berîd, posta ve haber alma teşkilatının en üst organı idi. Divanın başında bulunan kişi istihbarat işlerine de yönettiği için kendisine sahibü’l-berîd ve’l-ahbar denilirdi.

Bu dönemde divanü’l-berîd’in en önemli iki görevi söz konusuydu:

- 1- Devlet haberleşmesini temin etmek, memurların ülke içi seyahatlerini sağlamak ve postacılık ile ilgili diğer görevleri yerine getirmek.
- 2- İstihbarat ve gizli haber taşıma vazifesi.

Abbâsî postasından, ücreti ödenmek kaydıyla halk az da olsa yararlanıyordu.

Bu devirde ana yollar üzerinde yaklaşık her 12 veya 24 kilometrede (2-4 fersah) bir menzil noktası (şikke, ribat, merkezü’l-berîd) kurularak buralara beytül-mal (devlet hazinesi) adına berîdî katarlar tahsis edildi ve teşkilat genişletildi. Abbâsîler devrinde de posta menzillerinin sayısı 930’a kadar varmıştı. Abbâsîler, güvercin postasından da yararlanmıştı.

Mağrib Emevileri de berîd teşkilatının başında bulunan posta sahibü’l-berîd diyordu. Bunun yanında posta görevlilerine “rakkas” ismi verilmiştir. Rakkaslar sayesinde ülke içinde çok hızlı bir posta ağına sahiplerdi. Bu posta görevlileri için menzillerde hazır atlar bulundurulurdu. Özellikle Muvahhidler Devletinde (524-667/11130-1269) bu teşkilatın daha büyük bir potansiyele ulaştırıldığı görülür. Burada posta görevlileri, gece ve gündüz faaliyetlerine devam ettikleri gibi kara ve deniz yollarını kullanırlardı. Endülüs Emevi posta teşkilatının en önemli özelliği postacıların (rakkas), normal ve süratli olmak üzere iki gruba ayrılıyor olmalarıydı. Daha çok Sudanlı zencilerin görevlendirildiği teşkilatta acil mesajları daha kısa sürede ulaştırmak gayesiyle 11. yüzyıldan itibaren posta güvercinleri de kullanılmaya başlanmıştır.

Türk-İslâm Devletlerinde de birbirine yakın özelliklere sahip posta teşkilatı bulunurdu. Maveraünnehir’in istilasından önce bile “ulak” diye isimlendirilen eski Türk Devlet postası teşkilatına ve haberleşme gayesi ile kullanılan ateş kulelerine sahip oldukları bilinmektedir. Mesela Karahanlılar (840-1212), Güney Uyğurluların birçok idare geleneklerine sahiplerdi. Abbasilerden ayrılan Mısır’daki Tolunoğulları ve Samaniler de berîd teşkilatını devam ettirmişlerdir. Gazneliler, valilerin faaliyetlerini kontrol eden kethüdadan başka sahib-i berîd veya naib-i berîd denilen bir görevli istihdam ederlerdi.

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun ilk yıllarında bu teşkilatın bozulduğu ve özellikle de istihbarata hiç önem verilmediği anlaşılmaktadır. Casuslardan ve casusluktan hoşlanmayan Sultan Alparslan (1064-1072), veziri Nizamülmülk'ün muhalefetine rağmen berîd teşkilatını kaldırmıştır. Ancak Alparslan'dan sonra bu teşkilatın Nizamülmülk'ün çabalarıyla yeniden kurulduğu anlaşılmaktadır.

Zengiler ve Eyyubiler, posta teşkilatının ıslahına çalışmış; yollar üzerinde kervansaraylar, hudutlarda nöbet ve işaret kuleleri yaptırmışlardır. Teşkilatın etkin ve süratli çalışması için süratli hecin develerinden ve gemilerden yararlanılmış, güvercin postası kurulmuştur.

Memluk Devleti'nde de posta teşkilatının düzenli bir şekilde işlediğini görmekteyiz. Memluklarda, posta teşkilatının başında sahibü'l-berîd yerine "katib-i sır" "devadâr" ve emir candar" bu görevi birlikte üstlenmişlerdir. Özellikle "Katib-i sır" divan-ı inşanın da reisi olarak devlet haberleşmesinin koordinesi ve süratli çalışmasıyla yakından ilgilenmiştir. Bu yüzden kendisine emirü'l-berîd adı da verilir.

Osmanlıları etkilemiş olan Moğol postası, Çin ve Göktürk posta teşkilatından büyük izler taşır. Teşkilat, yasayla koruma altına alınmıştır. Moğol postacısı, elçi veya yam ismiyle anılır, menzilhanelere ise yamhane denirdi.

Osmanlı devletinde haberleşme, posta teşkilatı bünyesinde "ulak" veya "tatar" adı verilen kimseler tarafından yürütülmüştür. Resmî haberleşmede görevli ulakların, güvenilir, iffetli, hayvana binmeyi bilmeleri ve dayanıklı olmaları gerekirdi. Ulakların özel elbise ve kalpakları bulunurdu.

Osmanlı imparatorluğu XVI. asırdan itibaren özellikle, hac yolunun emniyet ve ihtişamını sağlamak için, büyük bir faaliyet göstermiştir. Menzillerde yolcuların her türlü ihtiyaçlarını temin edecek şekilde hanlar kurulmuş ki bunlar planın büyüklüğü ve sanat itibarıyla memlukların mümasil müesseseleri ile kıyas edilemeyecek kadar azametli eserlerdir. Hükümdarlar veya devlet adamları tarafından tesis edilmiş vakıflar ile idare edilen bu gibi müesseselere imparatorluğun ana yolları üzerinde daima tesadüf olunmaktadır. XIX. yüzyılda, İslâm toplulukları batı tesiri altında kalarak yeni posta sistemine geçmişlerdir. Bu sistem ilk olarak II. Mahmud döneminde Osmanlı Devleti'nde uygulanmıştır. Diğer İslâm devletlerinde yalnız devletin değil, bütün halkın ihtiyacını karşılayacak bu yeni posta sistemine zamanla geçilmiştir.

